

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a paper presented at *Nordisk slotts- og herregårdssymposium, Randers, Danmark, 2008*.

Citation for the original published paper:

Ulväng, G. (2009)

Att göra dygd av nödvändigheten: Bebyggelsen på svenska herrgårdar speglad genom förändringar i jordbruk, hushåll och arbetsorganisation 1750-1870.

In: *Rapport fra nordisk slotts- og herregårdssymposium 2008*

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-219843>

ATT GÖRA DYGD AV NÖDVÄNDIGHETEN

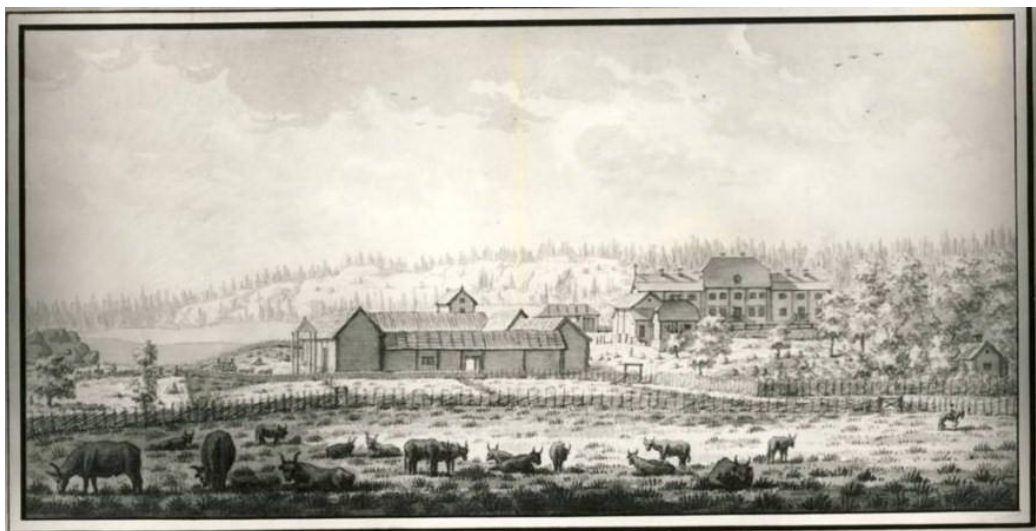
Afforsker Göran Ulväng (S)

Bebyggelsen på svenska herrgårdar speglad genom förändringar i jordbruk, hushåll och arbetsorganisation 1750-1870.

Traditionellt sett har de flesta studier som rör herrgårdars bebyggelse utförts utifrån en arkitekturhistorisk/konstvetenskaplig utgångspunkt, och det är ännu idag helt dominerade perspektivet då det gäller studiet av högreståndsbebyggelse. Som främsta orsak till förändringarna i formspråk anges vanligen de över tid varierande idealen, i sin tur en produkt av idéhistoriska strömningar.

Naturligtvis har idealen alltid spelat en viktig roll för herrgårdars och byggnaders utformning, men byggandet styrdes av en mängd olika faktorer, och resultatet skall ses som en kompromiss mellan de idéhistoriska sambanden och den ekonomiska och sociala verklighet som godsägarna med sina hushåll levde i. Godsägarnas livsstil var mycket kostsam och de tvingades alltid göra avvägningar om var investeringarna skulle göras. Kontaktnätet i form av släktingar, vänner och kontakter skulle underhållas med bjudningar och middagar och livsstilen i övrigt krävde vagnar, hästar, kläder och god barnuppfostran. Husen med sin inredning var med andra ord endast en del av kostnaderna.

Jag tror dock att de ekonomiska och sociala förhållandena spelat en betydligt större roll än vad man hittills hävdar. Jordbruk utgjorde för de flesta godsägare den huvudsakliga inkomsten, men denna försörjning innehöll också betydande risker i form av missväxter och svängande konjunkturer. Var inte godsens driftsform, arbets- och hushållsorganisation effektiva nog att hantera detta, kunde inkomsterna försvinna, och därmed underminerades positionen i samhället. En godsägare var alltid tvungen att kompromissa – annars äventyrades hushållets försörjning.

Ryda säteri, Nysätra, Uppland. Foto Nationalmuseum, NMH 30/1924

Den svenska herrgården i den agrara revolutionen

I Sverige har det historiskt sett funnits omkring 2000-2500 herrgårdar, de flesta, omkring 85 procent, var ganska små, med en total åkerareal på huvudgård och gods på omkring 50-300 hektar. Med herrgård menas här en gård som uppfyller åtminstone fyra av följande sex punkter:

- 1) gården bör ha haft privilegier,
- 2) haft adliga eller borgerliga ägare,
- 3) haft underlydande gods med bondgårdar och torp (husmän),
- 4) haft en stor och tydligt hierarkisk arbetsorganisation,
- 5) haft ståndsmässig bebyggelse med tydlig funktionsuppdelning, och
- 6) haft trädgårdar och parker (haver).

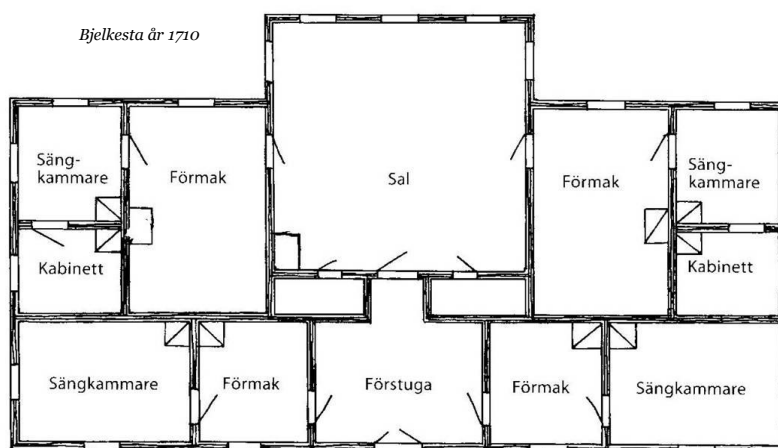
1700- och 1800-talet i Sverige var, liksom i övriga Europa, omvälvande sekel. Sverige gick från militär stormakt till civiliserad stat med större inslag av demokrati och meritokrati. Makten flyttades gradvis från enskilda familjer till organisationer och institutioner. En viktig roll i förändringen hade den agrara revolutionen som höjde välståndet generellt. Befolkningsökning, nyodling, jordskiften och borttagandet av regleringar ledde till kraftigt ökad produktion och produktivitet. Borgare och bönder började ställa mer direkta krav på medbestämmande. Förlorarna var de obesuttna, som halkade allt längre ned samhällsstegen.

Den adliga eliten fick nu en annan roll. Inslaget av borgerliga familjer i eliten ökade och adelsmännen blev i högre grad tjänstemän istället för officerare. De adliga privilegierna försvann också ett efter ett. I de adliga familjerna började man lägga allt större vikt vid bildning, förfining och manér – dessa kunde inte de ofrälse efterlikna.

Trots att den äldre eliten utmanades, så kan 1700- och 1800-talet ändå sägas vara herrgårdskulturens glansperiod. Kraftigt ökade inkomster i jordbruket samt bättre tillgång på arbetskraft förde med sig att det gick att leva ståndsmässigt även på mindre herrgårdar och nya huvudbyggnader uppfördes överallt.

Herrgården år 1750

På herrgårdarna med sina gods var förändringarna mellan åren 1750 och 1870 genomgripande. Vid 1700-talets mitt bestod godsens av 5-10 underlydande bondgårdar med bondefamiljer som betalade en ränta till godsägaren i form av pengar, varor och arbete. Herrgårdens jordbruk var litet och bestod ofta av inte mer än 30 hektar åker. Antalet anställda på herrgården var därför litet, vanligen endast en inspektör, en trädgårdsmästare och 2-3 drängar och 2-3 pigor. Herrgårdshushållet var även det litet. Förutom familjen och drängarna och pigorna ingick där en betjänt och en jungfru.

Herrgårdshushållet var även det litet. Förutom familjen och drängarna och pigorna ingick där en betjänt och en jungfru.

Bebyggelsen på herrgårdarna var uppbyggd efter fransk förebild och där det var möjligt var hela bebyggelsen uppförd efter en mittaxel. Ladugården med sina ekonomibyggnader var placerad ganska nära mangården,

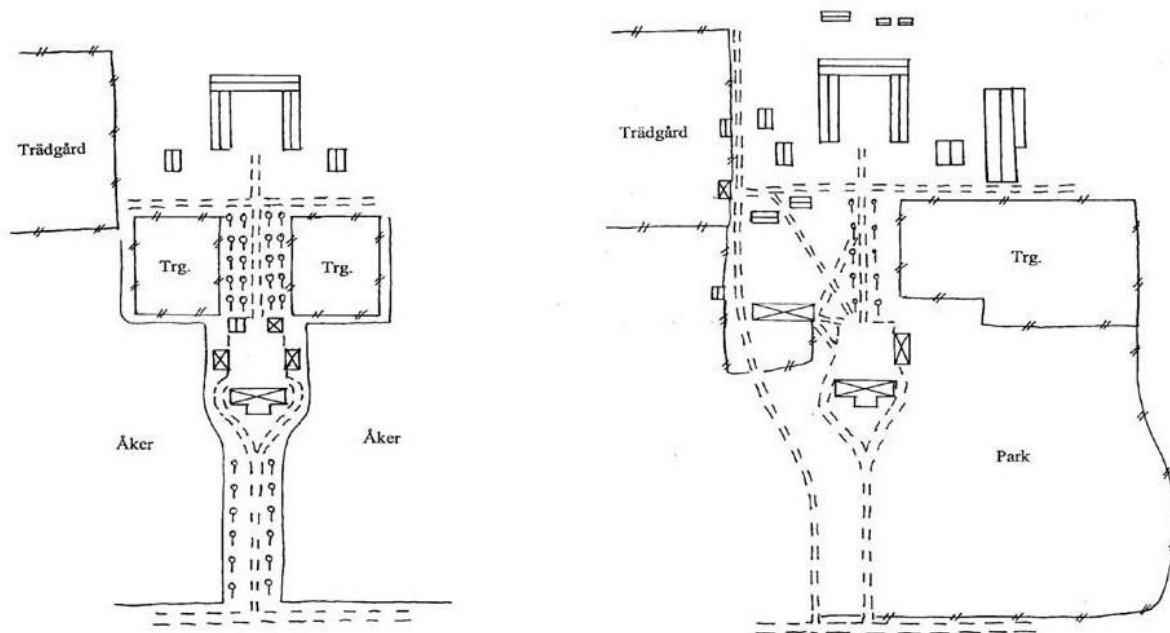
där de anställda bodde. Mangården var ofta helt symmetrisk och bestod av huvudbyggnad, en köksflygel och en flygel för drängar och pigor. Köket skulle betjäna både herrskap och anställda och låg därför i en flygel, så att herrskapet slapp spring, skrammel och matos och de anställdas närvaro. Maten bars istället in till huvudbyggnaden. I mangården fanns också förrådsbodrar samt ibland även

flyglar med stall och vagnshus. Huvudbyggnaden var ofta ganska liten med omkring åtta rum, ofta helt symmetrisk med förstuga och sal i mitten samt förmak och sängkammrar på sidorna.

Herrgården år 1870

100 år senare såg herrgårdarna helt annorlunda ut. I Sverige fanns det inget som hindrade att man avhyste landbönder och mellan 1750 och 1870 övergick man till storskalig huvudgårdsdrift. På detta sätt, samt genom en omfattande nyodling av åkermark, ökade åkerarealen på herrgårdarna i genomsnitt från 30 hektar till närmare 200 hektar. Som ersättning för böndernas dagsverk anställdes istället arbetare på herrgårdarna, så kallade "statare", gifta drängar. Antalet arbetare steg på detta sätt från 4-6 till 20-25.

Övergången till huvudgårdsdrift berodde främst på att man ville öka inkomsterna på herrgårdarna, men även på att man sökte öka kontrollen av de anställda, eftersom en arbetskraftsbrist hade börjat uppstå. Men orsaken till att man började anställa gifta arbetare berodde sannolikt på andra faktorer. Nyodling och inkorporering ledde till att allt fler händer behövdes i jordbruket, och ända sättet var att anställa fler arbetare, som alla fick sin försörjning i herrgårdshushållet. Med tiden blev dessa stora hushåll ohanterliga i storlek och detta gick främst ut över godsägarhustrun som var den som ansvarade för hushållet. Genom att istället anställa "statare", gifta drängar, avlastades

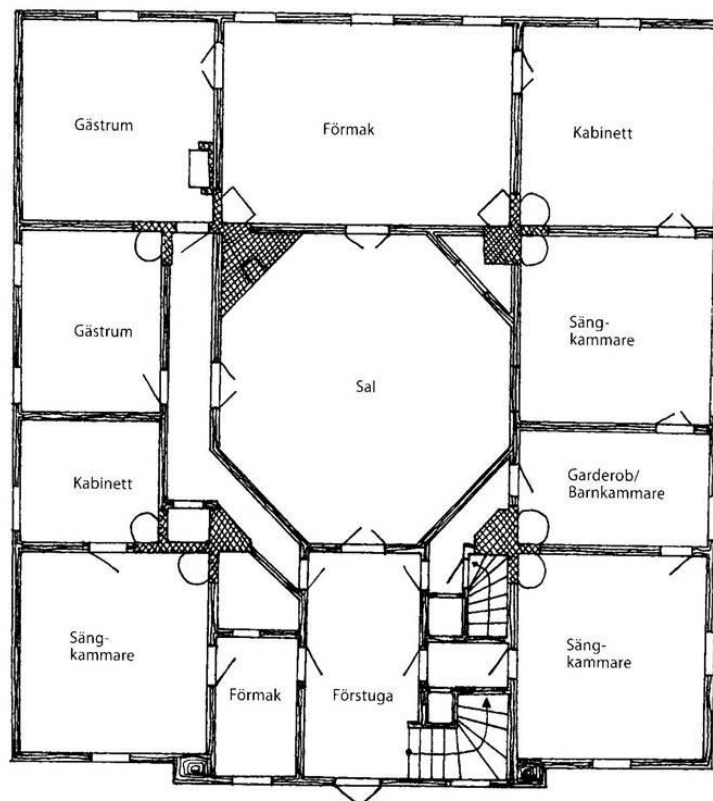
Höja år 1750 och år 1870

godsägarhustrun. Varje anställd bildade då ett eget hushåll och fick försörja sig efter de ransoner de fick sig tilldelade. Därmed fick man även sedligare drängar eftersom dessa nu fick ett försörjningsansvar.

Med huvudgårdsdrift och "statare" fick herrgårdarna ett annat utseende. Antalet ekonomibyggnader blev allt fler för att hysa de kraftigt ökade mängderna spannmål och även boskap, och husen gjordes dessutom både bredare, längre och högre. När de anställda hade egna hushåll kunde de placeras där det var lämpligt, nära produktionen. Herrgårdarna fick därmed ett mer oregelbundet utseende, för husen fick uppföras där de fick plats. Detta bidrog troligen också till upplösandet av det symmetriska idealet, som vid denna tid också började ifrågasättas allt mer; idealet blev nu det uppodlade landskapet och den italienska villan.

Särskilt stor blev förändringarna i mangården. När de anställda bildade egna hushåll behövde de inte längre vara bosatta i mangården, nära köket. Köket flyttade istället in i huvudbyggnaden, för det betjänade nu endast herrskapet och inre betjäning. Därmed fanns det möjligheter att riva bort flyglarna i mangården. Parallellt med detta fanns också en uttrycklig vilja att få bort "smutsiga" verksamheter såsom stallbyggnader. I slutet av 1800-talet låg flera herrgårdar som villor omgivna av en landskapspark, som fungerade som en barriär mot jordbruket och de anställda.

Huvudbyggnaderna, slutligen. Dessa blev fram till år 1870 nästan dubbelt så stora och innehöll omkring 14 rum. Här fanns fler salar, förmak och salonger för umgängesliv. Godsägarhustrun hade nu också mer tid över för umgänge sedan herrgårdshushållet minskat i storlek. Herrskapet bodde också i en gemensam svit med barnkammare bredvid. Husen hade också en tydligare differentiering mellan herrskapens rum å sin sida och de anställdas boningsrum och kök/förråd å andra sidan. De anställda rörde sig nu i det fördolda, genom speciella korridorer och löptrappor.

Planen av huvudbyggnaden på Landsberga gård